

Załącznik nr 3b

dr Gilles Quentel

AUTOREFERAT
(wersja polska)

Autoreferat przedstawiający opis dorobku i osiągnięć naukowych albo artystycznych, w szczególności osiągnięcia, o którym mowa w art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. z 2018 r. poz. 1789), w języku polskim i angielskim; (wersja angielska)

Institute of Romance Philology
University of Gdańsk
Gdańsk 23.04.2019

1. Gilles Quentel

2. Posiadane dyplomy

- 2002 : Université Paris-IV/Sorbonne : Doctorat de linguistique (**stopień doktora**) na podstawie rozprawy: « Traduire les langues scandinaves modernes en français ».
- 2009 : Syddansk Universitet (Odense – Dania) : Kandidat Uddannelse i Dansk (**tytuł magistra**).
- 1998 : Université Paris-IV/Sorbonne : DEA de Langues Scandinaves (**tytuł magistra**).
- 1996 : Skol-Veur Breiz Izel (Université de Bretagne Occidentale – Francja) : Maîtrise de Lettres Modernes (**tytuł magistra**).

3. Informacje o dotychczasowym zatrudnieniu w jednostkach naukowych

2003-2019 – profesor wizytujący w Instytucie Filologii Romańskiej Uniwersytetu Gdańskiego.

1998-2002 – asystent na Uniwersytecie Paris-IV/Sorbonne.

4. Wskazanie osiągnięcia naukowego

a) Tytuł osiągnięcia naukowego

Tworzenie się języków poprzez procesy kreolizacyjne: aspekty leksykalne i fonetyczne.

b) Wybrane publikacje

monografie :

- Quentel, G. (2018): *La Genèse du lexique français*, Peter Lang. ISBN 978-3-631-65677-8.
- Quentel, G. & Kaźmierczak, M. (2018) : *Historia Fonética de la Península Ibérica*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego ISBN 978-83-7865-743-9.

artykuły :

- Quentel, G. (2014), « Les Problèmes méthodologiques de l'étymologie gauloise en français », in *Studia Romanica Posnaniensa* XLI/3, pp.133-147. ISBN 978-83-232-2759-5 (14 p.).
- Quentel, G. (2013), "Isolated Lexical Items in North Germanic : The Pre-Indo-European Scandinavian Lexicon", in *Sprach- und Kulturkontakte in Europas Mitte – Studien zur Slawistik und Germanistik*, A. Kątny & S.M. Newerkla (red.), pp. 167-176, Peter Lang, Berlin. ISSN 2192-7170
- Quentel, G. (2011), "Early Linguistic Contacts between Continental Celtic and Germanic : Lexical Aspects", in *Sprach- und Kulturkontakte in Europas Mitte – Studien zur Slawistik und Germanistik*, A. Kątny & S.M. Newerkla (red.), pp. 177-187, Peter Lang, Berlin. ISSN 2192-7170.
- Quentel, G. (2011), « La Néologie expressive et onomatopéique dans l'étymologie du français », in *Revue Romane*, 46-1, pp. 89-104, Benjamins. ISSN 0035-3906.

c) Cele i wyniki bieżących badań oraz ich ewentualne zastosowanie

CELE

Celem moich badań jest wyodrębnienie i opisanie procesów tworzenia się nowych języków. Jest to temat, który do tej pory nie został zbadany. Wśród wielu kwestii dotyczących owej problematyki, którą poruszyłem w kilku książkach i artykułach, najważniejszą jest kwestia zmian językowych. Owe zmiany (fonetyczne, morfologiczne, składniowe czy leksykalne) zostały dokładnie opisane w ciągu ostatnich dwóch stuleci, ale ich przyczyny były zasadniczo pomijane przez różne nurty językoznawstwa diachronicznego i uważane za problem nierozwiązywalny. Innymi słowy – wiemy, jak ewoluują poszczególne płaszczyzny języka, ale nie wiemy dlaczego.

Aby znaleźć odpowiedzi na wiele pytań związanych z tym podstawowym problemem, postanowiłem badać powstawanie języka pod kątem kreolizacji, nie korzystając z tradycyjnego modelu filogenetycznego, co czynię z powodów przedstawionych poniżej. Ponieważ kreolizacja implikuje hybrydyzację dwóch języków źródłowych (substratu i superstratu), co wyklucza istnienie pojedynczego prajęzyka, w większości moich badań skupiłem się na interferencjach między tymiż językami, usiłując wyodrębnić elementy substratowe we współczesnych językach romańskich, celtyckich i germańskich (tj. języków indoeuropejskich obszaru zachodniego). Jeśli chodzi o kreolizację, kolejnymi celami jest określenie pochodzenia (substratowego lub superstratowego) czterech głównych płaszczyzn języka: leksyki, fonetyki, morfologii i składni. Do tej pory w swoich badaniach skupiałem się na dwóch pierwszych.

OPIS BADAŃ

– Kreolizacja i filogeneza

Głównym powodem, dla którego rola substratu nie była w powyższym kontekście brana pod uwagę, jest to, że w dziedzinie językoznawstwa historyczno-porównawczego i typologii językowej wszystko wyjaśniano w świetle modelu filogenetycznego (drzewka) wprowadzonego przez Augusta Schleichera w drugiej połowie XIX wieku i zapożyczonego z nauk przyrodniczych. Model ten zakłada, że prajęzyk ewoluuje wraz z migracją ludów i upływem czasu, spontanicznie wytwarzając nowe języki. Obecna klasyfikacja genealogiczna na rodziny językowe wciąż opiera się na tym modelu. Ale model ten, obrazujący proces, w ramach którego dany prajęzyk wytwarza języki pochodne przez sam efekt własnej bezwładności, ma co najmniej dwie zasadnicze wady. Po pierwsze: opisuje zmiany językowe, ale jest systemowo niezdolny do wyjaśnienia ich przyczyn, a to z racji tego, że odizolowany element, w tym przypadku język, nie ulega istotnym zmianom bez zewnętrznych wpływów interferencyjnych; może jedynie ewoluować bardzo powoli i w sposób przypadkowy. Po drugie: proces ten jest historycznie nieudokumentowany, ponieważ z obserwacji wynika, że języki są stosunkowo stabilne w czasie, co wykazałem na przykładzie greki w mojej monografii „La Genèse du lexique français” („Geneza leksyki francuskiej”). Dlatego narodziny nowych języków trudno wyjaśnić w ramach modelu filogenetycznego.

Kreolizacja jest procesem interferencji/hybrydyzacji językowej, w której przynajmniej dwa języki są niezbędne do stworzenia nowego języka: substrat używany przez zdecydowaną większość użytkowników języka o niższej pozycji społecznej (niewolników lub autochtonów) i superstrat używany przez dominującą mniejszość napływową (panujący, zdobywcy lub inne warstwy społeczne zajmujące pozycję dominującą). Proces ten został opisany przez wielu lingwistów w ramach badań nad językami kreolskimi, ale metoda ta nigdy nie znalazła zastosowania w językoznawstwie diachronicznym, chociaż była wzmiankowana przez językoznawców tak znanych jak Sapir. Ów proces został pierwotnie udokumentowany przez misjonarzy, którzy opisali środki językowe, jakimi posługiwali się pierwsi niewolnicy w europejskich koloniach na Karaibach i w Ameryce Południowej w celu komunikowania się ze swoimi właścicielami/panami. Okazało się, że byli oni w stanie stworzyć nowe języki w bardzo krótkim okresie (czasami nie więcej niż jedno pokolenie) w postaci pidginów, które po dwóch pokoleniach stały się ich językami ojczystymi, tj. językami kreolskimi. Na tej podstawie doszedłem do wniosku, że zjawisko kreolizacji może stanowić rozwiązanie dwóch wyżej wymienionych problemów i wyjaśnienie procesu powstawania

języka, ponieważ dostarcza odpowiedzi na pytania dotyczące czasu, dokumentacji i zmian językowych. Zdecydowałem się zatem zastosować tę metodę najpierw w odniesieniu do genezy języka francuskiego, biorąc pod uwagę, że większość (tj. użytkownicy języka galijskiego) została u zarania naszej ery podbita przez mniejszość reprezentującą użytkowników łaciny. Następnie przetestowałem ten model w odniesieniu do innych języków zachodnioeuropejskich (hiszpański, duński i galijski).

– Kwestie leksykalne

a) Ujęcie diachroniczne (etymologia)

Procesy leksykalne zakładają analizę z perspektywy diachronicznej (etymologia) i synchronicznej (neologia). Pierwsza kwestia, jaką musiałem poruszyć, jeśli chodzi o etymologię i neologię, to metodologia. Należało odejść od tradycyjnego nastawienia, które byłoby przeszkodą w badaniu interferencji na linii substrat/superstrat, jak również opisać metodę pozwalającą na wyodrębnienie rdzeni substratowych. W artykule zatytułowanym „Les Problèmes méthodologiques de l'étymologie gauloise en français” wymieniłem zasadnicze błędy metodologiczne polegające na niedocenianiu w leksykografii rdzeni substratowych (w tym przypadku galijskich rdzeni w leksyce francuskiej).

W artykule zatytułowanym “Isolated Lexical Items in North Germanic” opisałem metodę pozwalającą na systematyczne wyodrębnianie pradawnych rdzeni substratowych i sporządziłem listę tych, które zebrałem po dokładnym zbadaniu leksyki języka duńskiego. Następnie zacząłem badać pradawne interakcje leksykalne oraz wyrazy pochodzenia praindoeuropejskiego (artykuł “Early Linguistic Contacts between Continental Celtic and Germanic: Lexical Aspects”). Poruszyłem również kwestię praindoeuropejskich rdzeni leksykalnych w języku galijskim podczas konferencji poświęconej językom celtyckim na UAM (Poznań) w 2014 r., zaś w dalszym etapie badań poświęciłem tym zagadnieniom zasadniczą część mojej monografii „La Genèse du lexique français”, w której wszystkie te metodologiczne aspekty są analizowane i zaprezentowane na przykładzie języka starofrancuskiego.

b) Ujęcie synchroniczne (neologia)

W ramach krytyki tradycyjnego podejścia metodologicznego stanowiącego przeszkodę w badaniu genezy słownictwa, nasunęło się pytanie dotyczące zasadności etymologii dźwiękonaśladowczej (onomatopiecznej). Problem ten poruszyłem w artykule „La Néologie onomatopéique dans l'étymologie du français” opublikowanym w prestiżowym

periodyku „Revue Romane”. W pracy tej, uznanej przez redaktora Richarda Waltereita za „znaczący krok naprzód w dziedzinie językoznawstwa romańskiego”, sygnalizuję ślepią uliczkę, w jaką prowadzą nas etymologie dźwiękonaśladowcze. Wykazałem zwłaszcza, że metoda ta nie docenia rdzeni substratowych, podając tak zwane rdzenie dźwiękonaśladowcze w oparciu o czysto subiektywne i skojarzeniowe kryteria; są to najczęściej rdzenie cytowane na podstawie przestarzałego i niezbyt wiarygodnego siedemnastowiecznego „Dictionnaire étymologique” autorstwa Gilles’a Ménage’a.

Monografia „La Genèse du lexique français” stanowi podsumowanie wszystkich tych tez związanych z genezą słownictwa i procesami słowotwórczymi, co ilustruję na przykładzie języka starofrancuskiego. Za punkt odniesienia wziąłem najlepszy, moim zdaniem, dostępny korpus, tj. „Dictionnaire de l'ancien français” A. J. Greimasa, sporządzając listę jego 8637 haseł, spośród których wyodrębniłem podstawowe rdzenie leksykalne i odkryłem, że starofrancuski system leksykalny składa się tylko z 2023 rdzeni i 732 wyrazów nieznanego pochodzenia. Następnie prześledziłem etymologię i odpowiednio zaklasyfikowałem każdy rdzeń, co pozwoliło opisać pochodzenie i ukształtowanie francuskiej leksyki, jej dokładną stratostrukturę (praindoeuropejską, celtycką, łacińską, germańską itd.) oraz charakterystyczne dla niej procesy neologiczne.

W tejże monografii określam również sposób, w jaki te 2023 podstawowe rdzenie oddziaływały na siebie w ramach różnorodnych procesów słowotwórczych, a także badam wpływ każdej stratostruktury (praindoeuropejskiej, galijskiej, łacińskiej, greckiej, germańskiej itd.) na kształtowanie się leksyki. W myśl tradycyjnego stanowiska nowe leksemy tworzą się głównie poprzez proces derywacji i kompozycji, co okazało się nieprawdą w przypadku języka starofrancuskiego. Wyodrębniłem też inne znaczące procesy, które dotychczas były niedoceniane: przypadkowe zmiany fonetyczne, formy frekwentatywne czasowników łacińskich oraz zmiany związane z wymianami interjęzykowymi w różnych okresach czasu (np. łacina / późna łacina / łacina średniowieczna itp.). Skwantyfikowałem wszystkie te kategorie, aby zaproponować opis powstawania leksemów w języku francuskim i stopniowej krystalizacji słownictwa.

– Zagadnienia fonetyczne

Zmiany językowe są szczególnie istotne na płaszczyźnie fonetycznej. Wiemy, jak opisywać zmiany fonetyczne, ale nie do końca wiemy, jakie są ich przyczyny. Innymi słowy: możemy np. wyjaśnić, jak bardzo różni się spektrum fonetyczne języka włoskiego i francuskiego, ale nie potrafimy wyjaśnić, dlaczego tak jest. Moim założeniem było, że predyspozycje artykulacyjne są dziedziczone po ludach autochtonicznych. Zostało to potwierdzone we współczesnych językach kreolskich i wielu innych przypadkach interferencji językowych (irludzka odmiana angielszczyzny, afrykańska odmiana francuszczyzny, południowoamerykańska odmiana języka hiszpańskiego itp.). W monografii „Précis de phonétique historique du français” poświęconej fonetyce historycznej języka francuskiego, starałem się połączyć zmiany fonetyczne z typowymi cechami fonetycznymi języków celtyckich, w szczególności języka galijskiego. Wraz z moją współpracownicą mgr Martą Kaźmierczak tę samą metodę zastosowałem w odniesieniu do wszystkich języków Półwyspu Iberyjskiego (*Historia Fonética de la Península Ibérica*) które systematycznie porównywałem w oparciu o wszelkie dostępne dane, z uwzględnieniem ich substratów paleo-iberyjskich (szczególnie baskijskiego, celtyberyjskiego i iberyjskiego). Pozwoliło nam to dostrzec wiele zbieżności między wszystkimi tymi językami, np. w znacznej mierze wspólne dla wszystkich języków Półwyspu schematy akcentuacyjne i samogłoskowe, systematyczne użycie dwóch wariantów spółgłoski drżącej (co jest unikalne w Europie) zarówno w języku ibero-romańskim, jak i paleo-iberyjskim, zbieżności między dyftongami w języku baskijskim i hiszpańskim oraz między systemami samogłoskowymi w portugalskim i celtyckim itp. Wszystko to może wskazywać na istnienie wspólnego substratu dla całego tego obszaru.

WYNIKI BADAŃ

Wyniki moich badań sprowadzają się do pięciu zasadniczych wniosków:

1. Model kreolizacji jest jedyną skuteczną metodą pozwalającą wyjaśnić przyczyny zmian językowych.
2. Większość naszych predyspozycji artykulacyjnych to dziedzictwo substratu.
3. Znaczna część podstawowej leksyki (z wyłączeniem słownictwa specjalistycznego) to dziedzictwo superstratu (nazywanego w modelu filogenetycznym „językiem ojczystym”).
4. Bardzo istotna część leksyki ma nieznaną pochodzenie, co wskazuje na pradawne substraty europejskie (praindoeuropejskie); historia rdzeni wyrazowych to wielowiekowa podróż w czasie i języku.
5. Słowotwórcze procesy neologiczne to w większym stopniu zmiany morfo-fonetyczne niż procesy derywacyjne i composita. Te ostatnie stanowią mniej niż 40% formacji słowotwórczych w języku francuskim.

Dochodzą do tego następujące ustalenia, do których doszedłem w trakcie moich badań:

6. Wpływ języka praindoeuropejskiego jest znacznie mniejszy niż się powszechnie uważa: praindoeuropejskie korzenie ma mniej niż 20% francuskiej leksyki, większość pozostałych rdzeni jest rodzima.
7. Etymologiczne procesy onomatopieczne (jako jeden z mechanizmów neologii leksykalnej) nie dają wiarygodnej odpowiedzi na pytania dotyczące etymologii.
8. Zauważyłem wiele błędów metodologicznych i nazbyt subiektywnych wyjaśnień w słownikach etymologicznych języka francuskiego (Ménage, FEW, TLF, Robert historique) łacińskiego (de Vaan) i innych prajęzyków (Kroonen, Matasovic, Pokorny itd.), proponując równocześnie nowe rozwiązania.

Reasumując, opisałem genezę francuskiej leksyki, przeprowadzając badania interakcji substrat / superstrat („La Genèse du lexique français”); analizowałem wpływ substratów paleoiberyjskich na fonetykę współczesnych języków ibero-romańskich („Historia Fonética de la Península Ibérica”), jak również wpływ substratu galijskiego na fonetykę języka francuskiego. Przeprowadziłem analogiczne badania dotyczące języka duńskiego w mojej pracy magisterskiej („Det Danske Ordforråd in den indo-europæiske kontekst”, 2009 – „Duńskie słownictwo w kontekście indoeuropejskim”), ograniczone do rdzeni substratowych; wyniki tych badań opublikowano w artykule “Isolated Lexical Items in North Germanic: The Pre-Indo-European Scandinavian Lexicon”. Wreszcie przestudiowałem wspólną leksykę dla języków celtyckich i germańskich w artykule “Early Linguistic Contacts between Continental Celtic and Germanic: Lexical Aspects”.

ZASTOSOWANIE BADAŃ

Moje badania mają zastosowanie w wielu dyscyplinach. Opisanie procesów tkwiących u podstaw genezy języków powinno pozwolić na lepsze zrozumienie podstawowych różnic między językami, co ma niebagatelne znaczenie na płaszczyźnie antropologicznej, socjologicznej, dydaktycznej i historycznej. Na płaszczyźnie antropologicznej – ponieważ badania te kwestionują symboliczną reprezentację świata poprzez kategorie leksykalne i syntaktyczne. Na płaszczyźnie socjologicznej, ponieważ istnieje tradycyjna luka społeczna pomiędzy użytkownikami substratu a użytkownikami superstratu, materializująca się poprzez nowo powstały zhybrydowany język. Na płaszczyźnie dydaktycznej – ponieważ opisanie genezy języka pozwala wyjaśnić różnice pomiędzy językami w oparciu o kryterium historyczne, co pomaga uczniom lepiej zrozumieć

nie tylko jak, ale także dlaczego język, którego się uczą, różni się od ich własnego, lub też dlaczego niektóre rzekome niespójności czy nielogiczności dadzą się w gruncie rzeczy wyjaśnić w perspektywie diachronicznej. I wreszcie moje badania mają niebagatelne znaczenie historyczne, ponieważ każdy pragnie wiedzieć, skąd wywodzi się jego język, co ma znaczący wpływ na naszą tożsamość lub jej reprezentację.

AKTUALNE PROJEKTY BADAWCZE

Jak wykazano powyżej, badanie genezy języka wymaga analizy jego czterech płaszczyzn. Do tej pory zajmowałem się leksyką i fonetyką, obecnie zamierzam badać morfologię, a następnie składnię. Badanie genezy danego języka wymaga również zbadania innych języków, co wiąże się ze współpracą ze specjalistami od tych języków. Jednakże przed rozpoczęciem badań nad morfologią (pochodzenia superstratowego lub substratowego) postanowiłem dokładniej prześledzić, jak ewoluuje morfologia we współczesnych językach kreolskich, gdyż ich historia jest dobrze udokumentowana, jako że ich afrykańskie substraty są nadal używane. Dlatego ich porównanie jest znacznie łatwiejsze niż porównywanie języków dawnych, takich jak galijski czy iberyjski. Obecnie piszę monografię poświęconą morfologii języka reunionńskiego (francuskiego kreolu z wyspy La Réunion). Chodzi zwłaszcza o użycie czasów w jednym z jego najbardziej archaicznych dialektów (mafatais). Zamierzam porównać użycie czasów we wspomnianym powyżej języku kreolskim.

Równocześnie kontynuuję badania dotyczące genezy leksyki, chociaż uważam, że w tej dziedzinie pierwszy krok w ramach moich badań został już wykonany. Kolejnym etapem byłoby wyodrębnienie w językach innych niż francuski rdzeni pochodzenia europejskiego oraz prześledzenie zasięgu terytorialnego języków dawnych poprzez porównanie częstotliwości użycia ich rdzeni we współczesnych językach i dialektach sąsiadujących geograficznie. Napisałem artykuł dotyczący tego zagadnienia, zatytułowany "The Origins of Tree Names in Celtic" („Pochodzenie nazw drzew w języku celtyckim”), który zostanie wkrótce opublikowany w *Studia Celtica Posnaniensa*, oraz zredagowałem artykuł pod tytułem „Les mots d'origine francique en français” („Wyrazy pochodzenia frankońskiego w języku francuskim”). Wraz ze współpracownikami redaguję też artykuł "The Origins of Tree Names in Slavic". Zamierzam również napisać monografię porównywalną z „Genèse du lexique français”, a poświęconą innym językom. Poszukuję współpracowników w tym zakresie.

5. Omówienie pozostałych osiągnięć naukowo-badawczych

Co się tyczy moich pozostałych zainteresowań i osiągnięć naukowych, poświęciłem kilka artykułów studiom nad przekładami, poruszając w szczególności kwestię ograniczeń fonetycznych w procesie tłumaczenia:

- "Logopoeia, Melopoeia and Phanopoeia in the Translation of Poetry", in *Tradurre e Comprendere, Pluralità dei linguaggi e delle culture*, R. Pititto & S. Venezia eds, pp.491-500, Aracne, Roma, 2006. ISBN 88-548-0733-8.

« Political Speech and Oratorical Parameters in Translation », in *Języki Specjalistyczne*, 6, J.Lewandowski, M. Kornacka & W. Woźniakowski eds, pp 241-249, LSP, Warszawa, 2006. ISBN 1730-4261.

"The Translation of a Crucial Political Speech: G.W. Bush' State of the Union Address 2003 in Le Monde", University of Warwick (UK), *The CSGR Working Papers Series*, Peter Newell ed, 04/2006. : paper n° 204/06 at: <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/csgr/research/workingpapers/>

« La musicalité dans le processus de traduction de la prose littéraire », in : *La linguistique romane en Pologne*, K. Bogacki & T. Giermak-Zielińska eds., Leksem, Łask, 2005, pp.103-109. ISBN 83-920286.

« Rythme métrique et traduction », in *Synergies Pologne*, nr 2, M. Pamula & A. Pytlarz eds, pp.180-187, 2005. ISSN 1734-4387.

Jestem również zaangażowany w ochronę języków celtyckich, a zwłaszcza języka bretońskiego, który jest moim językiem ojczystym. Zainteresowanie to wiąże się z moimi badaniami na temat substratu galijskiego w języku francuskim oraz interferencji substratowych jako powszechnie występujących. Napisałem też kilka artykułów związanych z zagadnieniami polityki językowej w odniesieniu do języka bretońskiego:

- "Celtic Roots in the Neology of the South Brittonic Languages", in *Res Celticae*, nr 1, pp.101-113, Sabine Asmus ed., Wydział Anglistyki UAM, Poznań, 2014. ISSN 2391-8101.
- [współautor: Michal Hornsby] : « Contested Varieties and Competing Authenticities : Neologisms in Revitalized Breton », in *the International Journal of the Sociology of Language*, nr 223, pp. 71-86. (2013)

- « La Wikipedia et les langues régionales de France », in *La Globalisation Communicationnelle : Enrichissement ou Menace pour les langues ?*, pp. 353-359, Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego, Joanna Jereczek-Lipińska, Jan Kortas & Gilles Quentel eds., Gdańsk, 2009. ISBN 978-83-7531-137-2.
- "The Celtic Languages in Translation : A General Survey", in *Translation and Meaning part VIII*. pp.197-202, Marcel Thielen & Barbara Lewandowska-Tomaszczyk eds.. UMP, Maastricht, 2008, ISBN: 978-90-801039-7-9.

Współtworzyłem również serię naukowych (recenzowanych) książek, pod kierunkiem profesora Michała Mrozowickiego, dotyczących odbioru dzieł Richarda Wagnera we Francji:

- Mrozowicki, M. with the contribution of Quentel, G. (2013) : *Richard Wagner et sa réception en France, Première partie, Le musicien de l'avenir, 1813-1883* ISBN: 978-83-7865-049-2.
- Mrozowicki, M., Quentel, G. & Kotowska, K. (2016) : *Richard Wagner et sa réception en France : du ressentiment à l'enthousiasme (1883-1893)*, vol. 1, Lyon : Symétrie ISBN: 978-2-36485-054-5.
- Mrozowicki, M., Quentel, G. & Kotowska, K. (2016) : *Richard Wagner et sa réception en France : du ressentiment à l'enthousiasme (1883-1893)*, vol. 2, Lyon : Symétrie ISBN: 978-2-36485-053-8.